

P2009
1635 K

ҚАЗАҚТЫҢ АТА ЗАҢДАРЫ

ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ
ESKI KAZAK HUKUK DÜNYASI
THE ANCIENT WORLD OF THE KAZAKH LAW

«Мәдени мұра»
Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары
Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті
Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша шығарылып отыр

Алматы
«Жеті жарғы»
2008

«Мәдени мұра»

бағдарламасының қоғамдық кеңес мүшелері

Әшімбаев М. С., кеңес төрағасы

Асқаров Ә. А., жауапты хатшы

Абдрахманов С. А.

Аяған Б. Ғ.

Әбусейітова М. Қ.

Әжіғали С. Е.

Әлімбаев Н.

Әуезов М. М.

Байпақов К. М.

Биекенов К. Ү.

Бұрханов К. Н.

Досжан А. Д.

Есім Ғ.

Қасқабасов С. А.

Қошанов А.

Құл-Мұхаммед М. А.

Нысанбаев Ә. Н.

Салғара Қ.

Самашев З.

Сариева Р. Х.

Сейдімбек А. С.

Сұлтанов Қ. С.

Тұяқбаев Қ. Қ.

Түймебаев Ж. Қ.

Хұсайынов К. Ш.

Шаймерденов Е.

Р2009/1635к

ҚАЗАҚТЫҢ АТА ЗАҢДАРЫ

ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ
ESKI KAZAK HUKUK DÜNYASI
THE ANCIENT WORLD OF THE KAZAKH LAW

ҚҰЖАТТАР, ДЕРЕКТЕР МАТЕРИАЛЫ, ДОКУМЕНТЫ
ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУЛЕР И ИССЛЕДОВАНИЯ
ОН ТОМДЫҚ В ДЕСЯТИ ТОМАХ

IX ТОМ

Бас редакторы және «Бағдарлама» жетекшісі
Ұлттық ғылым академиясының академигі Зиманов С.З.

Главный редактор, руководитель «Программы»
академик Национальной академии наук Республики Казахстан
С.З. Зиманов

Том жетекшісі Зиманов С.З.

Руководитель тома С.З. Зиманов

Әзірлеушілер: Зиманов С.З., Хайдаров Б.К., Дауталиев Қ.Н.,

Подготовили: С.З. Зиманов, Б.К. Хайдаров, Қ.Н. Дауталиев

Жаубасова С.Е., Исмағамбетова З.Ж.

С.Е. Жаубасова, З.Ж. Исмағамбетова

Редакция алқасы:

Редакционная коллегия:

Зиманов С.З., заң ғылымдарының докторы;

Зиманов С.З., доктор юридических наук;

Әбішев К.А., заң ғылымдарының кандидаты;

Абишев К.А., кандидат юридических наук;

Кұл-Мұхаммед М.А., заң ғылымдарының докторы;

Кул-Мухаммед М.А., доктор юридических наук;

Мәми Қ.А., заң ғылымдарының докторы;

Мами К.А., доктор юридических наук;

Мұхамеджанов Б.Ә., заң ғылымдарының кандидаты;

Мухамеджанов Б.А., кандидат юридических наук;

Нәрікбаев М.С., заң ғылымдарының докторы;

Нарикбаев М.С., доктор юридических наук;

Сапарғалиев Ғ.С., заң ғылымдарының докторы;

Сапарғалиев Ғ.С., доктор юридических наук;

Сафинов Қ.Б., заң ғылымдарының докторы

Сафинов К.Б., доктор юридических наук

ББК 67.400
Қ 19

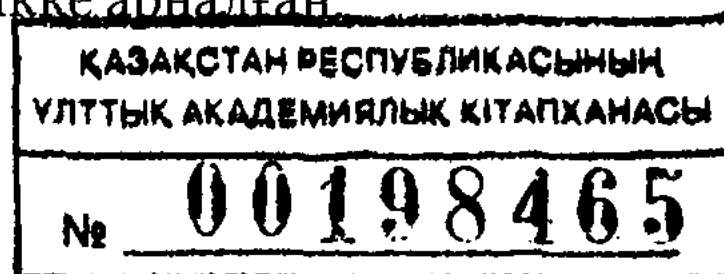
«ИНТЕЛЛЕКТУАЛ — ПАРАСАТ» ЗАҢ КОМПАНИЯСЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ КОМПАНИЯ «ИНТЕЛЛЕКТУАЛ — ПАРАСАТ»

Қ 19 **Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер=Древний мир права казахов.** Материалы, документы и исследования. 10 томдық. /Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С. З. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша.—Алматы: Жеті жарғы, 2008. («Интеллектуал—Парасат» заң компаниясы). 9-том.—2008.—568 бет.
ISBN 9965-11-293-2

IX томда билер сотының ортақ мәдени құндылық ретіндегі өміршеңдігі туралы ғылыми мақалалар, қазақ құқығы «Жарғы» жайлы қолжазбалар, билер даналығы мен әділ соты туралы жаңа материалдар беріліп отыр.

Бұл еңбек көшпелі қазақ қоғамының құқығы мен әділ сотын, рухани мұраларын зерттеуші ғалымдарға, оқытушыларға, жоғары және орта оқу орындарының студенттеріне және қазақ тарихын сүйіп оқитын көпшілікке арналған.

Қ 1203020100—017 16—2008
419(05)—2008

ББК 67.400

- © «Жеті жарғы» ЖШС, 2008
- © Авторлар ұжымы, 2008
- © Зиманов С.З., Хайдаров Б. К., Дауталиев Қ.Н., құраст., 2008
- © Көркемдік безендірілуі, «Баур плюс» ЖШС, 2008

ISBN 9965-11-293-2 (Т. 9)
ISBN 9965-11-141-3

АЛҒЫ СӨЗ

Би — көшпелі қазақ қоғамындағы маңызды да, мәнді тұлға. Билер қауымы бұқараның көреген, көсем, білгір де, білікті бөлігі еді. Ел дәріптеген жан қуаттары мен материалдық қасиеттердің барлығы осы билерге, олардың қызметтеріне негізделген. Ал қоғамдағы дәстүрлі тұрмыс пен күнделікті тірлік шеңберіне сыймайтын жат қылықтар мен жағымсыз әрекеттер белең ала бастаса, билердің бей-берекетсіздігі мен берекесіз қызметі деп есептелетін. Би-қазылардың орны мен рөлін, мәртебесін айқындайтын және олардың табиғи заңдылықтай болып кеткен тәртіп нормативтерін реттейтін нормалар жүйесі белгіленген. Әдетте, бұл заңдылықтар тілге жеңіл, еске оңай сақталатын ұйқас түрінде кездеседі. Мәселен:

- «Елге бай құт емес, би — құт».
- «Туғанына бұрғаны — биді құдай ұрғаны».
- «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ».
- «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірер би».
- «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары бар».

Ортағасырлық көшпелі қазақтардың қоғамдық өміріндегі рухани құндылықтардың даму үрдісі басқа салалармен салыстырғанда біршама ілгері, әрі қастерлі еді. Орталық Азияның құнарлы да, шұрайлы жерлерін жастану барысында дала демократиясының өзіне ғана тән ерекшеліктері мен «адам тану» мәдениеті және тұрмыс қамында осындай салт-сана қалыптасты. Әсіресе Сөз құдіреті мен Әділет күші аса жоғары бағаланатын. Осы құндылықтардың арқасында, мейлі қара халық, ру-тайпа немесе хан-сұлтанның бас қосуы болсын, әйтеуір барлық жерде бар ойын ашық айтуға құқық беретін сөз бостандығы бар болатын. Мұны әлі күнге дейін өз өктемдігін жоймаған «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген киелі сөз дәлелдейді. Қазақтар үшін «өнер алды — қызыл тіл». Сондықтан аталы сөзді аттамай, аталы сөзге тоқтаған адамдарды ел сыйлаған. Ар-намыс пен сөз бостандығы бақ-дәулетпен өлшенбейтін рухани қасиеттер еді. Бұл түсініктер қазақ бойына ана сүтімен берілетін. Мұны «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деп айшықтаған. Ал ел ішіндегі елеулі тұлға боп танылатын би-шешендер осы қағиданы мықтап ұстанса, беделдері биіктей түсетін.

Талай айтыс-тартысты талқылап, тиянақты тұжырым жасау, күрделі даудамайдың шырмауын ширататын парасат-пайым таныту немесе қорғаушы, әлде айыптаушы ретінде айғақтар келтіріп, асқан шешендігімен өз тарапына жеңіс

әкелу немесе би-төреші дәрежесінде даулы жақтарды татуластырып, әділ, әрі бейбіт келісімге көндіру адамға асқан абырой-атақ әкелетін ең мәртебелі іс болды. Бірақ билік айтуды армандау оңай болғанмен, би болу қиынның қияметі еді. Көшпелі қазақтар ерекшелігінің сыры осында болатын.

Көшпенділердің қоғамдық-саяси тұрмыс-салты мен жадында «адал би-әділ би» деген қағида қазықтай қағылған. Бұл — сот қызметіндегі кез келген би-қазыға қарасты айтылған сөз. Әлеуметтік-тұрмыстық сала қарабайыр, яғни күнделікті күйбең тіршіліктің шеңберінен шыға алмайтын күйде болғандықтан, би-төрелердің бейбіт уақыттағы қызметі жеке тұлғалар арасындағы шатыс-шатпақтан гөрі қауымдар мен топтар арасындағы дау-дамай, пікірталасты тарқатуға негізделетін.

«Адал би — әділ би» — бұл ұран қоғамды басқару ісіндегі басты қағида. Және бұл сөзде сот билігінің серкелері — би-қазылардың бітім-болмысы бейнеленген.

II

Жалпы, адам табиғатының тереңінде жеңіс пен атақ-даңқты аңсау құпиясы жатыр. Кезіндегі қазақ қоғамында да өздеріне сенген өр мінезді, өжет жастар би болуды місе тұтып, атақты қазылардың қасынан қалмауға тырысқан, ал балдырғанның болашағын ойлаған ата-ана баласының бойынан ерекше қабілет байқаса, би-шешендердің кәсібіне баулитын. Дәл осындай үрдісті қазірде көруге болады, болашағының берекелі болғанын көздеген жастар жаппай білім алуда.

Жас баланың бойына біткен қасиет-қабілетті шамалап, би атына лайық болар-болмысын бағамдайтын басты фактор — ата-ана мен қоғамдық пікір. Би лауазымды мұрагерлікке берілмейтін, бірақ ата-бабасы белгілі би-қазылар болса, баланың да бабасының «өкшесін баса» ел аралап, өсиет-өнегесімен ерте есейетіні және жұртқа танылып, белді биге айналатыны қисынды құбылыс еді.

Би болу қаншалықты қиын болса, соншалықты мәртебелі. Оның даңқы туыстуған, ру-тегінің ғана емес, өзі туған өңірдің де атағын асыратын. Сондықтан баланы би-төрелікке тәрбиелеу ісіне ата-ана ғана емес барлық ауылдастары ат салысқан. Бұл орайда бәсекелестік те белең алатын, себебі «би тәрбиелеп шығарды» деген абыройдан кім бас тартсын. Әдетте, билердің дәреже-дәрмені жеке қасиеттері мен қабілеттеріне байланысты-тын. Би болуға деген құштарлықтан қастерлеу, еркін ойлап, шешендік тілде еркін сөйлеу және айтыс-тартыста парасат-пайым танытып, ұтымды да, ұтқыр сөз табу қажет. Сонда ғана қазақ жерлерінің тұтастығын сақтап, үш жүздің бірлігін нығайту сияқты халық құндылықтарын аманат етіп, би сайлаған. Және әулеттік, рулық, қауымдық, қоғамдық мәселелердің бәрін аталмыш құндылықтар қисынымен қарастырған. Бұған қарасты «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» деген даналық бар.

Ұлы Даланың дүлдүлдері мен шешендерінің шебер шәкірті, абыз билердің асыл тұяғы, алғыр қыраны болған атақты Төле би (Ұлы жүз, XVII—XVIII ғғ.) жастар үшін үлгі-өнеге. Жастайынан қазақ қамымен дала кезіп, ел аралағаны үшін «түздің биі» атанған жетпіс жасар Қоңқа би (Арғын тайпасынан) он бес-

тегі Төленің таудай талабы мен парасат-пайымына тәнті болып, «мен секілді сенің өмірің түзде болсын, түздің адамы бол, балам» деп өсиет еткен. Ал, Шу өзенінің Балқаш көліне құятын тұсындағы Арғын мен Үйсін тайпаларының ірі бас қосуында би-төрелер мен игі жақсылар бозбала Төлеге былайша бата берген екен: *«Үй баласы деп едік, ел баласы екенсің. Ай маңдайлы арысым, талабың алдан өтелсін. Ауылыңның таңы бол, маңдайдағы бағы бол»*¹.

Жоғарыда айтылған шарттармен қатар жас талапкер көшпенділер даласында аса қастерлі және хан-сұлтар заңнамаларының негізі болып табылатын «Қасым ханның қасқа жолы» (XVI ғ. басы), «Есім ханның ескі жолы» (XVII ғ. соңы), «Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деп аталатын» салттық -құқықтық нормалары мен Майқы биден (XII—XIII ғ.) бастау алатын билердің қарауынан өткен сот оқиғаларын зерттеп-зерделеуі тиіс еді.

Қазақтар баланың болашақтағы адами тұлғасы ана құрсағында қалыптасып, табиғи қасиеттері бесіктегі жөргегінен-ақ байқалады деп түсінген. Осы жайында «Болар бала боғынан» деген мақал бар. Және бұл сөз ата-ананың жадында жүретін. Сондықтан бойынан асыл қасиеттер қылтаны байқалатын балаға әкешесі мен туыс-туғаны ерекше көңіл бөліп, үлкен үміт артатын. Көшпелілер қоғамы көбіне екі кәсіпті қадір тұтатын: би болу және батыр болу. Хан мәртебесіне Шыңғыс хан ұрпағы ғана тағайындалса, күшті қолбасшы және жекпе-жекте ерекше ерлік көрсетіп, ержүрек жауынгер ретінде көзге түскен батырлар жаугершілік заманында бағаланған. Ал ел арасында тыныштық орнап, азаматтық қоғам құрыла бастағанда және Орта Азия халықтарының сыртқы қарым-қатынастары тұрақталып, бейбіт заман орнағанда қазақ хандығындағы сот билігінің өзектілігі өсіп, би-төрешілердің беделі биіктей түсті.

Баланың тұлғасынан биге қатысты қасиеттер байқалса, оны дамыту ата-ананың ғана емес, бүкіл әулет пен қоршаған қауымның да міндеті болатын.

Дау-дамай мен айтыс-жанжалды жан-жақты талқылап, түйінді тұжырым жасау — қоғамды басқарудың басты белгісі. Бұл қызмет, әрине, биге жүктелген. Және адам тағдыры талқыға түсетіндіктен, аталмыш қызмет әлеуметтік және саяси жағдайларға негізделіп, арнайы қабылданған нормалар жүйесімен реттелетін. Ал сот билігінің мән-мазмұнын сот-төрешілердің жеке қабілет-қасиеттері межелейтін. Бұл орайда халық «әділет, ар, бірлік» сынды құндылықтарды қастерлеп, қадір тұтқан. Көшпелі тұрмыс кешкендіктен, кейбіреулер, әсіресе еуропалықтар қазақтарды кенде қалған деп есептегендіктен, көшпелілердің аталмыш құндылықтарды ұстануы мүмкін еместей көрінер. Алайда, сол замандағы Орта Азия, соның ішінде қазақтар жайлы осылайша ойлау — нағыз надандық пен қараңғылық. Егер әлеуметтік тұрмыс-тіршілігіне үстірт шолу жасап, осындай тар ойды талғажау еткендерді тыңдар болсақ, онда әлемдік өркениеттен зор орын алатын араб-парсы және қытай мәдениеті мен ғұн, түркі, қыпшақ және моңғол империяларының орта ғасырда жарты әлемді жаулағаны жайлы ақиқат ақылға сыйымсыз болар еді. Қазақ хандығындағы сот билігінің ұстанымдары, бір жағынан, Орта Азияның кең қойнауында тарыдай шашылған көшпелі қоғамның

¹ Төреқұлов Н. Төле би. Алматы, 1992. 5-бет.

басын қосып, бет-бетіне бытырап, жоғалудың алдында тұрған ру-тайпаларды біріктірудің ең тиімді әдістерін ұсынса, келесі жағынан, табиғат белгілеген адами тұрпатты нақты бейнелей білген.

Би соттарында адамдық қасиет — құндылықтар құнтталатын, ал материалдық-процессуалдық (іс жүргізу) аспектілер би қызметінің жағдайын қамтамасыз етуге бағытталған. Мұндай қадір-қасиеттер принципі қазақ қоғамындағы сот ісінде қашан және қалай қалыптасқанын зерттеушілер нақтылап, зерделей жатыр, ал бұл жөніндегі өз пайымымыз осы еңбектің басқа бөлімдерінде көрініс табады.

Бұл мақала, басында атап өткендей, билердің тәлім-тәрбие алып, қазы ретінде қалыптасу жолына және олардың билер сатысымен өсіп-өрлеу рәсіміне арналған. Әдетте, би болу-болмау мәселесін халық шешетін. Тағы бір айта кететін жайт, билер сотындағы қадір-құндылықтардың сипаты қоғам мен оның саяси өміріндегі эволюциялық өзгерістерге сай ауысып отырған. Десек те, көшпенділер қоғамының тұғырына тұрақтылық тән болғандықтан, билер сотының моральдық мақсат-мүдделері мен іс жүргізу негіздері орнықты еді. XVI, XVII, XVIII ғасырларда Қазақстанның ішкі және сыртқы істерінде өзгерістер орын алғандықтан көшпелі қазақтар қастерлеген құндылықтар да өзгешеленген. Мәселен, ертеректегі жаугершілік заманында «*Жаным — ерлігімнің садағасы, ерлігім — елдігімнің садағасы*» десе, қантөгістер азайып, бейбітшілік орнай бастаған шақта бұл ұран түрленіп, «*Малым — жанымның садағасы, жаным арымның садағасы*» деп айтылған. Алайда, халыққа қызмет етуді дәріптейтін мазмұны өзгеріссіз қалды.

Біздің болжам бойынша, жаратылыстағы бар қасиет-құндылықты дарытып, даму шыңында шарықтаған билер институты қазақ даласында әскери сапарлар мен толыссыз шабуылдар саябырлап, көшпелілер азаматтық қоғам заңдылықтарымен бейбіт күн кеше бастаған уақытта қалыптасқан болуы керек.

III

Билер сотының тарихында XVII—XVIII ғасырлар ерекше орын алады. Атақты үш бидің өмірі мен шығармашылығы осы кезеңге дөп келеді. Ұлы жүзде — Төле би, Орта жүзде — Қазыбек би, Кіші жүзде — Әйтеке би. Қазақ сотындағы саңлақ сөздер мен бірегей оқиғалар осы кісілердің атымен тығыз байланысты. Ел аузындағы аңыз-әңгімелер мен фольклористика деректері арқылы олардың өмірі мен қызметі туралы көп мағлұмат алуға болады. Үш бидің ұлы істері мен тәлім-тәжірибесі кейінгі билер үшін үлкен үлгі-өнеге.

Кейбір деректерге сәйкес, Төле бидің (1663 — 1756) тегінде он бір ата-бабасы «от ауызды, орақ тілді» би болған. Арғы атасы — Бақтияр би Қыпшақтар мемлекеті кезінде өмір сүрген екен. Ол өте өжет, ержүрек, шешен, адал, әрі әділ адам ретінде танылған дәулетті кісі болыпты. Халық оны «Елдің бақытына туған Бақтияр» деп дәріптеген. Төле бидің тағы бір бабасы — әйгілі Майқы би. Ықылым заманда ол Шыңғыс ханның өзіне кеңес беріп, бас уәзір болған. Ал Төленің әкесі Әлібек өз аймағында атақты би екен. Ол баласының болмыс-бітімі мен жүрістұрысын жіті бақылап, бойынан болашақ биге тән қабілеттерді байқағандықтан,

ұлының тәрбиесіне бар ықылас-ынтасын салған. Көне жазбаларға сенсек, Әлібек атақты би-ұлықтар мен дүлдүл шешендердің бас қосуларына баласын де ерте барған. Төле қаршадайынан қазақтың ғана емес, көршілес этностардың да ауыз әдебиеті мен мәдениет-тарихына зейін қойып, зеректік танытқан. Сондықтан Әлібек би ел аралап, дау-дамайларға төрелік айта, айтыс-тартысты тарқатып жүрген би-төрешілерге Төлені ертіп жіберетін. Осындай сапарларында тоғыз жасар Төле күрмеуі қиын таластарға қатысты қисынды пікірлерін айтып, тіпті егер даугер мен айыпкер қарсы болмаса, жеңіл істерге төрелік ету құрметіне ие болған.

Баптаушылар дарынды баланы әдептілікке үйретіп, көшпенділер тұрмысының қыр-сырымен таныстыруы және туған елінің тарихы мен мәдениетін дәріптеп, еркін де еңселі өмір сүруге машықтауы тиіс. Күнделікті күйбең тірліктегі шаруашылыққа араласып, халықтың әл-ауқатымен етене танысуы да қажет. Сондықтан Әлібек би жазғы және күзгі маусымдарда баласын қойшыларға қосып жіберетін. Себебі ауыл ішіндегі бар жаңалықтар мен жаңашылдықтар және жуырда орын алатын оқиғалар жөнінде бәрінен бұрын қойшылар құлағдар болған. Ол көрші аулдардың қойшыларымен жиі жолығысып, өткен-кеткен жолаушылардан да жөн сұрасқан және қолдары босай қалса, әңгіме-дүкен құрысып, даңқты би-төрешілер мен елеулі оқиғалар турасында ой бөліскен.

Беделді би атағына талпынған талапкер талай сынақтардан сүрінбей өтіп, белгілі би-шешендердің батасын алуға міндетті. Яғни оның түр-тұрпаты, тұлғасы, көзқарасы, өз-өзін ұстау мәнері жіті бақыланып, фәлсәфа саласынан қойылған абстрактілік сауалдарға берген жауаптары сынға алынатын. Әдетте, талапкерден мәнді де мазмұнды, ұтымды да ұтқыр және қисынды жауап күтеді. Болашақ бидің өмірлік ұстанымдары мен ар-ождан жайлы түсінігі де қатаң сыналанып. Осы орайда бірнеше мысал келтіре кетейік. Бірде бозбала Төленің қабілеті жайлы құлағдар болған қонақтардың бірі, сөз арасында, «үш жетімді» атауын өтінеді. Төле сәл ойланып: *«Жаңбыр жаумаса, жер жетім; басшысы болмаса, ел жетім, тыңдамаса, сөз жетім»*, — деген екен.

Қолда бар деректерге сәйкес, Төле би он бес жасынан өз бетінше сот істерін қарастырып, дау-дамайға кесім жасағаны белгілі. Ол дала даналары мен ұлы би-ұлықтарының мықты мектебінен нәр алғандықтан, көбіне екі жақтың да талаптарына сай төрелік айтқан, не болмаса дұрыс дәлелдері мен ақиқат айғақтарын дәйектеп, шешендігімен шешімінің әділ екендігін еріксіз мойындатқан. Көзі тірісінде осындай дүлдүлдігін дәріптеп, халық оны «қара қылды қақ жарған әділ би» деп атапты.

Талай қылмыскерлер мен өтірікші-суайттарды, ұры-қаралар мен баукеспелерді жазбай танып, әділ кесім айтатын аты әйгілі Төле би, Қазыбек би, Әйтеке бидің атақтары асқақтағаны сонша, тіпті шалғай ауыл, ру-тайпа, басқа жүзден арнайы іздеп келіп, алдарына жүгінетін. Мәселен, турашыл Төле бидің қатандығы мен қаһарлығы туралы «Төле бидің ащы тілінен сақтан, өткір көзінен сақтан» деген сөз бар. Мұның төркінінде «Төле бидің алдында аққа күйе жақпа, адамды қаралама немесе қылмысыңды жасырып қалам деп дәмеленбе», — деген ескерту жатыр. Сондықтан Төле бидің бүкіл қазақ даласының *Төбе бии* болуы да тегін емес.

Орта жүздің беделді билерінің бірі — *Қазыбек би* (1666 — 1763). Оның шығу тегі — арғын ішіндегі Қаракесек руы. Қазыбектің би болып қалыптасуына ата-анасы көп ықпал еткен: әкесі Келдібек — белгілі би, анасы Тоқмейіл — қазақ ауыз әдебиеті мен дала заңдарын жете меңгерген ақылды да, ардақты әйел болған. Тоқмейіл баласының бойындағы ерекшелікті ерте байқап, ақ батасын берген екен.

Би болуды мақсат тұтқан басқа да талапты тұлғалардай Қазыбек те белгілі сынақ сатылармен жүріп өткен. Ауыздан ауызға жеткен көне деректерге сай, Қазыбек он екі жасында қартайса да, қайрауы кетпеген аса мәртебелі Мөңке бимен кездесіпті¹. Қазыбектің қабілеті туралы хабардар Мөңкі би балаға бірнеше сұрақ қояды:

— «Шырағым, атадан үш түрлі бала туады: бір бала әкесінен асып туады, бір бала әке өкшесін басып туады, бір бала әкесінен кері қашып туады. Сен соның қайсысы боласың?»

«Менің атадан асар бала болар-болмасымды алдағы өмірім, өнерім біледі, ал кері қашып тудым деу өзіме де, өзгеге де реніш болар еді. Әзірше өз ойым: өкшесін басып тудым ба деймін».

— «Уа, балам, өтірік пен шынның арасын өлшедің бе?»

— «Өлшедім, ата. Өтірік пен шынның арасы төрт-ақ елі», — деп төрт саусағымен көз бен құлақ арасын баса қояды.

— «Ақыл кімнен шығады, асыл неден шығады — осыларды білдің бе?»

— «Меніңше, ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады. Тату болса, бірі — құйрық, бірі — жал, қанат содан шығады. Халқы үшін қарттар қам жесе, санат содан шығады. Өнерсіз болса бозбала, ағат содан шығады».

Қаздауысты Қазыбек бидің қабілетін танытатын тағы бір мысал келтірейік. Атағы асқақтап тұрған шақта ол көршілес Жоңғарияның қоңтайшысымен жолығады. Қоңтайшы «неше ұлың бар?» деп сұрағанда, Қазыбек «бір жарым ұлым бар» депті. Таңырқаған қоңтайшы: «Бір жарымың не? Мен бес ұлың бар деп естуші едім», — дейді. Сонда би: «Менің елге ие болатын ұлым біреу-ақ. Аты — Бекболат. Соны бүтінге санадым», — деп, ал мал мен қатынға ғана ие болатындарын есепке алмайтынын және жартылай еркек деп санайтынын айтқан. Қазыбек би жастық шағында ғана емес, есейген кезінде де Төле бимен кездесіп тұрған. Төле би — одан үлкен, әрі атақты билердің бірі. Сондықтан мұндай бидің өсиет-өнегесінен тәлім теріп, батасын алу Қазыбек үшін зор мәртебе еді. Әдебиетте де осы екі кісінің кездесулері суреттелген: бірнеше жыл бұрын Төле бидің батасын алып, би-төреші қызметіне кіріскен, содан бері біраз тәжірибе жинап, Төлемен тең дәрежеде тілдесе алатын күйге жеткен Қазыбек би әкесінің алдына барады. Баласының кемеңгер Төле бимен жүздескісі келетінін естіген Келдібек «Төле би — ұлы қайраткер, сен әлі жассың, жасыра астыртын айтқан сөзіне түсінбей таба боларсың» деп тоқтау айтады. Алайда Қазыбек әкесін көндіріп, кездесуге барады. Өзара амандық-саулықтан соң Қазыбек Төле биге сауал тастайды:

¹ ҚР ҰҒА, ӘжӨИ-ның қолжазба қоры. 7712-іс, 9-дәптер.

- Алысыңыз қандай?
- Алысым жақын болды.
- Тәттіңіз қандай болды?
- Тәттім шырын болды.
- Несиеңіз қандай?
- Несием орынды болды, көбейіп жатыр.

Осы сапардан оралған соң Қазыбектің қасына ерген серіктері Төле би екеуінің арасындағы әңгіменің сырын сұрайды. «Алысым жақын болды» дегені қос жанарын айтқаны. «Тәттім шырын болды» дегені ұйқысының қашқанын білдіргені. «Несием орынды болды, көбейіп жатыр» дегені балаларынан күтім көріп, немере сүйіп отырғанын меңзегені», — деп Қазыбек түсініктеме береді.

Сот жүйесіндегі ерекше қабілет-қызметін құрметтеп, халық Қазыбек биді «Қазып айтқан Қазыбек» деп қадір тұтқан.

Бәйбекулы Әйтеке — Кіші жүздің Төбе биі. Ол — Алшын тегінен. Орта Азияның Самарқан мен Бұқара сынды әйгілі қалалары арасындағы төскейде дүниеге келген. *Хронология* бойынша, XVII ғасырдың ортасы мен XVIII ғасырдың екінші тоқсанының басы аралығында өмір сүрген. Кейбір деректерге сәйкес, Әйтеке он екі жасқа дейін жергілікті қазақтардың ханындай болған Ақша атасының тәрбиесінен тәлім алған. Бірнеше онжылдықтар бойы Самарқан қаласын билеген Жалаңтөс батыр да оның жақын туысы. Ақша атасы Әйтекеге ықылас-назарын сала, жеті жасынан хан билігіне баулап, шетелдік қонақтарды қарсы алу өнеріне бейімдейді. Жалаңтөс батырдың немерелерімен бірге болашақ би Бұқарадағы діни мектепте сауатын ашып, араб, парсы тілдерін меңгереді. Беделді зерттеушілердің бірі Н. Әбуталиев атап көрсеткендей, Әйтеке жиырма бес жасында Төртқара руының биі, ал отыз жасында жиырма тоғыз рудың басын біріктірген Әлім, Байұлы, Жетіру және Кете тайпаларынан тұратын Кіші жүздің Төбе биі болып сайланады. Көшпелі қазақтардың мәдениетін зерттеуші ғалымдардың жазбалары мен мұрагерлерінің естеліктерін ескерсек, хан немесе билер алқасының шақырыммен өтетін бүкіл қазақтар құрылтайында немесе аймақтық жиналыстарда елеулі рөл атқарып, салмақты орны алатын саңлақтар — Төле, Қазыбек және Әйтеке билер кейде өзара бас қосып тұрған. Себебі, жиі қырғи-қабақ болып жүретін үш жүздің қарым-қатынасын реттеп, жалпықазақтық мәселелерді талқылау және тиімді де, тиянақты шешім қабылдау — тым күрделі де, аса маңызды іс. Үш бидің бір-біріне деген ықылас-ынтасы сонша, алыстан жай сыйласып қана қоймай, арнайы шабармандар арқылы саяси және тұрмыстық жаңалықтармен бөлісіп, ақпарат алмасады және тау-таралғы мен сыбаға берісіп тұрады.

Әлдебір қонақасыларда кездейсоқ екеуі, сәтін салса, тіпті үш бидің басы қосыла қалса, қарапайым жиын ұлан-асыр тойға айналатын еді. Мәліметтерге қарасақ, бірде Төле би мен Қазыбек би жұрт алдында Әйтекені сынамақ болып, «Жақсы жігіт деп, нағыз жігіт деп кімді айтады?», — дегенде, Әйтеке би тежелместен «көзге ілінген жігітті жақсы жігіт дейді. Тура сөзге басын иген, өзінің дұрыс сөзіне басқаның да басын игізген жігітті нағыз жігіт дейді», — деп дәп айтқан. Жауабына тәнті болған еңселі екі би тағы бірнеше сұрақ қояды: «Ақылдың

шегі бар ма?» деген сауалға «ашудың басы — ақылдың ақыры» екенін айтады, ал «жау мен күш сынасар алдында неше серігің болу керек?», — дегенде, «ақыл, тұлпар ат және құрыш сауыт» деп тіл қатады.

Ел арасындағы аңызға сенсек, Төле би ажал аузында жатқанда ұлдарының біріне «мен өлген соң асатаяғымды Әйтеке биге табыс ет» деп аманат қылады. Баласы нөкерлерін ертіп, Әйтеке бидің аулына бет түзейді. Оның әкесінен кіші екенін ескеріп, көңіл сұрар деген ниетпен ауылға кірмей, шетіне уақытша шатыр тігіп аялдайды. Алайда арада бірнеше күн өткенімен, Әйтеке би келе қоймайды. Ақырында олар Әйтекенің ауылына кіріп, арнайы құрылған киіз үйге түседі. Ал Әйтеке бимен кездескен кезде: — «Әкем өлді. Ол сізден жасымен де, атымен де үлкен еді. Сізді соңына ерген інісіндей көрді. Бірақ ғасырлар бойғы қалыптасқан әдет-ғұрыпқа сай маған көңіл айтуға да жарамадыңыз», — деп өз өкпе-назын білдіреді. Қаралы қазаға налып отырған Әйтеке би де ойын ортаға салады: — «Әрине, сенің осылай деуге хақың бар. Төле би сенің, сенің ғана емес қалың бұқараның да әкесі болды. Және мен әкенді ерекше қастерлегендіктен қасыңа келіп, қайғыңа ортақтасуым керек те шығар. Бірақ сен бір маңызды жайтты естен шығардың: Сен жетім қалған жоқсың, себебі қасыңда қайғыдан қабырғасы қайысып отырған мен сияқты ағаң бар, ал мен нағыз жетімге айналдым, себебі Төле би қазасына қайғырысып, жұбату айтар ағам жоқ. Осыны ескерсек, салтқа сай көңіл сұрап алдымен сен келуің керек еді». Жиналғандар Әйтеке бидің сөзін қолдап, жөн санаған екен.

Өсиет сұраған жастарға Әйтеке би: — *«Менің өмірім — өзгенікі, өлім ғана өзімдікі болды»*, — деп саналы да, салиқалы ғұмырын қорытындылап, соңғы сөзін айтыпты.

IV

Билер қоғам назарындағы тұлға болғандықтан, олардың қызметі мен лауазымы ел арасындағы атағы мен даңқ дәрежесіне байланысты белгіленетін. Әрбір би атағының өз ортасына ғана емес, дүйім жұртқа жайылғанын қалаған. Ал мұндай мәртебе әкелер соны сүрлеу — ел сеніміне ие болып, үмітін ақтау үшін аянбай қызмет ету.

Билер сатысымен биікке өрлеу әрбір төрешінің мақсат-мүддесі еді. Ғасырлар бойғы әдет-ғұрыпқа сай, би болудың өз мәнері мен тәртібі қалыптасты. Соның ішінде ел ағалары мен би-шешендерінен «бата алу» рәсімі биік бағаланып, «айнымас айғақ» ретінде қабылданған. Әдетте, белді билердің алдына бармас бұрын жас талапкер ортанқол төрешілердің сынағына түскен. Халық ауыз әдебиетін зерттеуші-фольклоршы Н. Төреқұлов деректеріне сүйенсек, Төле жас шағында Орта жүзге аты аян тоқсандағы Жетес би мен жүз жасаған Әнет бидің ақ батасын алған. Әнет абыз туралы жұрт аузында «Әнет бабам — арғынның ер ағасы, әрі би, әрі төре, ел ағасы» деген сөз бар.

Ерекше бітім-болмысы мен қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігі үшін би-қазылар жаугершілік заманында да бағаланып, әскери ұйымдастырушы, көрнекті қолбасшы боп тағайындалатын. Мұны *«Қабырғадан қар жауса — атан менен*

нарға күш, ел шетіне даумен қоса жау келсе — қабырғалы биге күш» деген асыл сөз айғақтайды. Қолға түскен құжаттарға қарасақ, Төле би Ташкент түбіндегі талай жорыққа қатысып, он екі жыл ішінде екі рет осы қаланың билеушісі болған.

Ұлы даланың Төбе билері боп танылған үш би: Ұлы жүзде — Төле би, Орта жүзде — Қазыбек би, Кіші жүзде — Әйтеке би халықтық сот билігі мен даналығының, тұрақтылығы мен табандылығының, тұтастығы мен теңдігінің нақты нышаны бола білді. XVIII ғасыр басында Қазақ даласының аспанын қара бұлт торлап, елдігіне қатер төнгенде Тәуке хан Түркістан қаласының маңындағы «Күлтөбе» шатқалында билердің бүкіл қазақтық құрылтайын құрады. Сондағы Әйтеке бидің айтқаны киелі сөзге айналып, ел жадында сақталды: *«Біз қазақ бір биенің құлыны едік, қанаттанып сұңқар болып самғайық. Біз бүкіл қазақ — бір тоғайдың ағашы едік орман болып жасылданайық, жайқалайық. Біз бүкіл қазақ — бір шаңырақ, бір қазан, бір төрелік дастархан болып атамекенді түгел қамтиық»*¹.

Қазақтың ата заңына айналған осы бас қосуда «Жеті Жарғы» қабылданып, ұлы үш би өз өсиеттерін айтады. Төле би көшпелі қазақ даласының біртұтастығы сақталып, ынтымақтастығының нығая түскенін тілеген. Қаздауысты Қазыбек үш жүздің ұрыс-керіссіз, өзара бейбіт сүруін қалаған. Әйтеке би, өз кезегінде, егер әр ру өзін әйгілі санап, сасық сәуегейлік танытса, бас-басына би болып, бытырай бастаса, елдігіміз мен ерлігіміз құрдымға кететінін ескерткен.

Би-шешендердің қоғамдағы күдіретін дәл бейнелейтін сөздерді Абылай хан (1771 — 1718 жылдар аралығында хандық құрған) айтқан деседі: *«Батыр қол бастайды, қол бастайтын батыр да қымбат; шешен сөз бастайды, бәрінен де ел тағдырын шешетін шешен болу — қымбат»*.

Сөйтіп, жоғарыда жазылғандарды былайша тұжырымдауға болады:

1. Ортағасырлық көшпелі қазақтар қоғамының тұрақтылығы мен тұтастығын қамтамасыз ететін идеологиялық құндылық ретінде қалыптасқан *«Адал би — әділ би»* деген даналықта ұлы дала мәдениетінің мән-мазмұны мен болмыс-бедері бейнеленген. Және қазақ билері осы сөзге сай сот қызметкері, өнеге-өнердің өжет иесі және жан-дүниесі адалдық пен әділдіктен жаралған тұлға болуды мақсат тұтқан.

2. Сотта келелді көрегендік пен көсемдік, кемеңгерлік пен парасат-пайым таныту — билер сотының басты ұстанымы. Іс жүргізудің барлық тетігі осы бағытта өрбуі тиіс. Азан-қазан боп дауласып жатқандарды жөнге салу үшін айтылатын *«дау сұрай келдіңдер ме, ақыл сұрай келдіңдер ме?»* деген алғашқы салмақты сөзінен-ақ сот процесінің қаталдығы мен қадірі сезіледі. Осылайша, соттың басты мақсаты — салиқалы санаға сүйеніп, ақылға келу, яғни ақылға сыйымды шешім қабылдап, жалпыға ортақ әділ кесім айту екендігі ескертіледі.

3. Би-қазылардың қызметіндегі *«тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ»* деген қатаң қағиданың өркениетті көздеген әрбір мемлекет пен халық үшін маңызы зор.

Бұл мақалада даналық пен даралықтың, әділдік пен адалдықтың қайнары болған XVII—XVIII ғасырлардағы шоқтығы биік үш ұлы бидің қысқаша

¹ Байдосұлы З. // Ақтөбе. 1993. 23 маусым.

өмірбаянын бейнелеумен шектелдік. Бұл үштік өздерін «түгел сөздің түбі бір, түп атасы — Майқы бидің» (1105—1225) ізбасарлары санап, халықтық-құқықтық құндылықтарды дәріптеуші ретінде танытқан. Ал сот қызметін дәстүрлі нормативтерге сай жүргізетін замандастары мен «өкшесін басқан» ұрпағы үш бидің өнегелі өмірін үлгі тұтып, өсиетінен тәлім алған. Бұл үш данышпан, үш ұлы тұлға — Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би.

ҚР ҰҒА-ның академигі
ЗИМАНОВ С. З.

Предисловие

Би был центральной и значимой фигурой в казахском кочевом обществе. Сообщество биев представляло в нем наиболее интеллектуальную, по-степному — светскую часть населения, прошедшую школу страноведения. Все хорошее — моральное и материальное в основном сводилось к ним, к их деятельности. Все плохое, негативное в обществе, выходящее за пределы традиционного быта и правил общежития, в основном, вменялось на биев и рассматривалось как плод их бездеятельности или неэффективной деятельности. Существовала система установочных норм, определявших место, роль и статус биев-судей, норм должного их поведения, превратившихся в естественно-обычные нормативы, не требующие вопросов: нужно или не нужно. Они, как правило, выражались в рифмованной форме, удобной для запоминания. Вот некоторые из них:

— «Елге бай құт емес, би құт» — «Благодеяние народу дарит би, а не богач».

— «Туғанына бұрғаны — биді кұдай ұрғаны» — «Проклят богом би, если он творил несправедливый суд в пользу своего родственника».

— «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» — «У справедливого бия-судьи не бывает родственника, а если он склоняется в пользу родственника, то теряет святость сана».

— «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірер би» — «Только би владеет искусством ускоренного и справедливого решения конфликтных дел, связанных с убийством».

— «Қанда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары бар» — «Если хан-государь имеет трезвый ум сорока человек, то би имеет чистоту совести сорока человек».

В казахском кочевом средневековом обществе сфера духовной жизни в сопоставительных мерках была более развита по сравнению с другими видами и отраслями общественной жизни. Она была и более приоритетна. Такой образ и соотношение общественного уклада утвердились в специфических условиях кочевой демократии и своеобразной культуры оценки личности и жизнеобеспечения кочевников в процессе освоения огромных пастбищно-луговых пространств Центральной Азии. Особенно высоко ценились сила Слова и сила Справедливости (чести). Они были идеализированы. В них вкладывались свобода выражения мысли в любой ситуации — на клановых, родовых сборах, на

суде и на собрании при ханах-государях и даже перед эшафотом. Это запечатлено в народном постулате императивной силы: «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» — «Возможно отсечение головы, но нет отсечению языка». Для казахов была привычна норма: «Өнер алды — қызыл тіл» — «Язык есть искусство из всех искусств». Когда хотят положительно оценить личность, говорят: «Сөзді аттап өтпеген» — «Для него сила слова была законом». Совесть, достоинство и свобода слова считались наиболее высокими духовными категориями, покрывающими материальное богатство. Это передано в другом правиле, вошедшем в сознание казахов с молоком матери. Оно звучит так: «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы». В нем заложена глубокая мысль, которую приблизительно можно было бы изложить так: «Духовность здоровья ценнее, чем богатство [в скоте], а совесть ценнее, чем духовность здоровья». В поле этих представлений лежит понятие о социальной группе биев, как об особой категории людей, призванных воплощать в своих действиях эти идеалы.

Быть бием, участвовать в дебатах при разбирательстве споров, демонстрировать свое «Я» и красноречие, победить, будучи одной из сторон на народном суде, или будучи судьей выносить решения, ведущие к мировому и справедливому окончанию дела, считались самыми благородными поступками, придающими человеку знатность и славу в обществе. Но мечтать стать бием было нетрудно, было трудно и очень трудно быть бием. Это было особенностью общества казахов-кочевников.

В народном сознании и общественно-политическом бытии казахов-кочевников утвердилось неукоснительное представление: «Адал би — әділ би» — дословно: «Честный би — справедливый би». В смысловом плане оно означало: «Только по своему естеству и воспитанию честный би может быть справедливым бием». Оно относилось к носителям судебной функции — биям, независимо от их рангов. Значение и место биев в жизни общества и в политике predeterminedены тем, что в кочевом обществе хозяйственно-организаторская функция была слаба, вернее, однообразно повторяющаяся, а управление и малым, и корпоративным объединением населения в основном сводилось в мирное время к рассмотрению споров и конфликтов, возникающих не столько в межличностных, сколько межгрупповых отношениях.

«Адал би — әділ би» — «Честный би — справедливый би» — этот девиз в общественном представлении имел главную формирующую силу в системе управления обществом. В нем содержались нормативные и моральные дефиниции, каким должен быть би, как носитель судебной власти.

II

В самой человеческой природе лежало таинство стремления к преуспеванию и славе, независимо от того, достижимы они или нет. Мечта и стремление быть и стать бием того времени было всеобщим распространенным явлением среди молодого поколения людей, поверивших в себя, и обязанностью родителей всемерно содействовать их становлению. Это было таким же азар-

том, каким в современную эпоху является стремление к образованию для молодежи, как условие ее становления личностью и возможного преуспевания в жизни.

Родительский глаз и общественное мнение были теми факторами, определяющими: быть или не быть юноше и насколько в нем проявляются или наличествуют потенциальные данные, необходимые для будущего бия. Звание бия не передавалось по наследству, но то, что предки по отцовской линии были биями — само по себе имело существенное значение как в плане передачи опыта и прохождения претендентом престижной родительской школы подготовки на бия, так и в завоевании общественной известности.

Стать бием было трудно и столь же почетно. Его слава переносилась на весь род и даже регион, откуда он происходил. Поэтому воспитание и подготовка бия считались не столько личным, сколько общественным делом. В этой сфере была и конкуренция, поскольку известность и слава никому не чужды. Лавры доставались тем, насколько был именит би по способностям. Желание и подвиги ради того, чтобы стать бием, разумеется, способствовали этому, но не определяли общественное признание, которое было главным критерием для будущего бия. Трудно и мытарно было завоевать доверие общественности и стать признаваемым ею бием. Критериями оценки будущих биев были в основном их индивидуальные качества. Среди них наиболее важными были: свободомыслие и народнические идеалы, овладение богатством оборота и стиля народного красноречия, полемические способности, рассудительность и находчивость в поисках выхода из разбираемых конфликтных ситуаций. Будущего бия воспитывали в первую очередь нравственно и в преданности общенравственным идеям защиты интересов и обеспечения стабильности, единства казахских земель-племен и трех жузов. Все другие вопросы, в том числе и собственно групповые, родовые, клановые, корпоративные, должны были решаться в рамках общих интересов и в связи с ними. Это была общая установка. Она закреплена в стиле: «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» — «Не будь сыном только своих родителей, а будь сыном народа».

Сохранилось предание в народе, произносимое как пособие подражания для молодых биев, о том как знаменитый Толе би (Средний жуз, XVII—XVIII вв.) в юности слушал наставления своих учителей — бывалых биев-старцев. Так, 70-летний Конка би (из рода Аргын), прозванный народом «Түздің биі» — «Служителем Степи» за то, что он свою жизнь посвятил обслуживанию народа, скитаясь по степи, знакомясь и оценив любознательность, ум и дарование 15-летнего Толе бия, дал следующее наставление: «Мен секілді сенің өмірің түзде болсын, түздің адамы бол, балам» — «Постарайся походить на меня и будь служителем Степи, сынок». Также рассказывают, что на большом сборе старейшин-биев племен Аргын и Уйсын, состоявшемся на берегу реки Шу, где она впадает в озеро Балхаш, Толе би подростком получил от них следующее благословение — бата: «Үй баласы ма деп едік, ел баласы екенсің. Ай маңдайлы арысым, талабың алдан өтелсін. Ауылыңның таңы бол, маңдайдағы бағы бол» — «Думали мы, что ты дитя семейного очага, оказывается, ты вырастаешь сыном народа. Пусть

сбудется призвание твое: как утреннее зарево войди в свой аул и будь слугой, приносящим ему счастье»¹.

При наличии указанных выше данных обязательными были знание и усвоение комплекса обычно-правовых норм поведения, имеющих силу в степи кочевников, а также законодательных установлений ханов, вошедших в историю под названиями: «Қасым ханның қасқа жолы» — «Главное уложение Касым хана» (начало XVI века), «Есім ханның ескі жолы» — «Исконный путь хана Есима» (первая четверть XVII века); «Жеті Жарғы» Тауке хана» — «Семь уложений Тауке хана» (последняя четверть XVI века), основных судебных прецедентов биев, начиная со знаменитого Майқы бия (XII—XIII века).

По представлению казахов, кем может быть ребенок повзрослев, на что он может претендовать в жизни по природным данным, — закладываются в утробе матери, дают знать и обнаруживаются еще с колыбели. В этой части существовала версия: «Болар бала боғынан» — «Ребенок познается в колыбели». Это было наставлением в первую очередь для родителей, чтобы они не прошли мимо одаренных детей. Исходя из этого традиционного наставления, ребенку, подающему надежды на будущее, родители и старшие родственники уделяли особое внимание. В обществе казахских кочевников особенно знатными и высокими считались два призвания: быть бием и быть батыром. Хань в государстве избирались по наследству, только из числа потомков Чингиз-хана. Батыры, как искусные воины и предводители ополченцев, а при необходимости выходить на поединки, были влиятельны и почетны в периоды воин и в эпохи сражений. По мере наступления мирной жизни, относительной стабилизации внешних взаимоотношений народов Центральной Азии и превалированием гражданской жизни над военной, бии преимущественно с судебной функцией становятся основной фигурой в управлении и в жизни казахского общества и ханства в целом.

Раскрыть особенные потенциальные данные ребенка и затем юноши, дать развиваться им, были первостепенной заботой отца и деда, клана и общины в целом, — особенно тогда, когда это было связано с воспитанием ребенка с большой будущностью и еще больше с данными, необходимыми для бия.

В любом организованном обществе рассмотрение споров и случаев конфликта являлось одной из важнейших составных частей управления. Оно вверялось суду. В то же время оно имело судьбоносные черты для людей. Поэтому эта область деятельности, как правило, регулируется системой жестких норм, содержание и направленность которых зависят от социальной и политической установки. В судебной функции биев в обществе казахов-кочевников были оригинальны основополагающие принципы, которые определяли суть и предназначение судебной власти. Они лежали в сфере высшей народной морали и обозначались тремя словами в связующем звене: «әділет — ар — бірлік» — «справедливость — совесть — единство». Это, на первый взгляд, кажется мало совместимым с кочевым образом быта и жизни казахского народа, характеризующим

¹ Төрехұлов Н. Төле би. Алматы, 1992. С. 5.

со стороны, особенно европейцами, как отсталые формы общежития. Однако такое представление о народах Центральной Азии той эпохи, в том числе о казахах, само по себе является отсталым и весьма ограниченным. Если исходить из такого узкого представления, т.е. из внешних форм жизнеобеспечения народов, то трудно объяснить великий вклад в мировую цивилизацию арабско-персидской, китайской культур и мировое господство империй гуннов, тюрков, кипчаков и монголов в эпохи раннего и позднего средневековья. Принципы судебной власти биев в казахских ханствах выражали, с одной стороны, наиболее адекватные способы простейших форм управления кочевым обществом, разбросанном на огромном пространстве Центральной Азии, управления, поддерживающего и обеспечивающего единение и общность разных пастбищно-родовых объединений, постоянно находившихся под угрозой раздробления и исчезновения. А с другой стороны, они выражали простые идейные представления, на самом деле высокие по ценностям, подсказанные реальностью и делающие людей человеком собственной естественной сути, как части природной стихии на Земле.

В судах биев первостепенными были их идейно-нравственные основы, определяющие их деятельность, а материально-процессуальные аспекты их функционирования в большей степени имели значение обеспечения этой деятельности. Как это могло случиться, когда и каким образом эти нравственные принципы судопроизводства формировались в казахском обществе — вопросы отдельные, которые остаются задачами исследователей.

Данная статья, как было указано вначале, посвящена становлению биев как судей, их воспитанию и подготовке, а также процедуре возведения их в саны биев. Все это происходило не по велению посторонних сил или по назначению сверху инстанции управления. Общественное признание было главным и единственным критерием быть или не быть «судебным служащим» — бием. Здесь укажем лишь на то, что форматы и некоторая ориентация идейно-нравственных принципов бийского судопроизводства видоизменялись в зависимости с медленными эволюционными изменениями в обществе и в его политической системе. При этом, однако, поскольку кочевое общество в основе своей оставалось стабильным, морально-целевые и процессуальные основы бийских судов оставались устойчивыми. Фольклорные и другие источники XVI—XIX веков свидетельствуют об определенных изменениях, происходивших во внутренних и внешних положениях Казахстана, и соответственно этому, изменялись идейные установки казахов, кочевников. В ранние эпохи, полные военных столкновений, в ходу был идеологический лозунг: «*Жаным ерлігімнің садағасы, ерлігім елдігімнің садағасы*» — «Ценность жизни в мужестве, а ценность мужества в его служении народу». На последующих мирных этапах развития этот девиз получил новое содержательное звучание: «*Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы*» — «Духовность здоровья ценнее, чем богатство [в скоте], а совесть ценнее, чем духовность здоровья». При всем этом мораль о служении обществу и народу оставалась приоритетной. И это, в свою очередь, отразилось в моральном содержании суда биев.

Мы полагаем, что институт биев-судей в казахской степи в той его развитой по идейно-целевой основе мог сложиться в периоды длительного мирного времени и вдали от постоянных походов и войн, в развивающемся обществе больше по внутренним законам кочевого общества и его государственности.

III

В истории бийского правосудия XVII—XVIII века занимают особое место. Именно в этот период жили и творили три знаменитых бия: в Старшем жузе — Толе би, в Среднем жузе — Казыбек би и в Младшем жузе — Айтеке би, имена и дела которых олицетворяли лучшее и уникальное в судопроизводстве. Важно еще и то, что о них сохранились в народной памяти, в фольклористике относительно обширные материалы: по ним можно судить о многом о жизни биев. Их становление и воспитание являются типичными для биев. У Толе бия (1663—1756), по одним данным, его предки на протяжении одиннадцати поколений были известными биями. Их родоначальник Бахтияр би, как будто бы жил при империи кипчаков. Он был богат, славился храбростью, своим красноречием, справедливостью и честностью. В народе его называли «Елдің бақытына туған Бахтияр» — «Бахтияр — рожденный для счастья народа». Одним из предков Толе бия был и Майки би. Он в свое время был влиятельным бием и советником у самого Чингис хана. А отец Толе бия Алибек был также известным бием в своем округе. Он уделял особое внимание ребенку Толе, рано заметив необычные позы и взгляды сына, считая все это приметам его потенциального дарования. Ранние записи преданий о Толе бие сообщают, что в 4—5 лет отец часто брал мальчика с собой в поездки на различные сборы и маслихаты, где собирались известные в степи знатные по знаниям и мудрости люди. Толе мальчиком не по возрасту проявлял необычную любознательность к устной народной поэтике и истории не только казахов, но и соседних этносов. Следуя вековым традициям, Алибек би отдавал способного мальчика в свиту известных биев, выезжающих на рассмотрение конфликтных и спорных дел. Источники также сообщают, что Толе с девяти лет достаивался высказывать свое суждение о возможных вариантах решения по рассматриваемым делам, а порою, под присмотром своих учителей-биев, допускался к самостоятельному решению несложных дел, на что предварительно, разумеется, требовалось согласие сторон, участвующих в судебном процессе.

В родительское воспитание одаренного мальчика входили уроки нравственности, познание перипетий кочевого быта, история и культура своего народа, достоинство вольной жизни. Не менее было важно, чтобы мальчик вникал в тонкости народной морали жизнеобеспечения. С этой целью отец Алибек в течение летних и осенних кочевых сезонов присоединял сына к пастухам бараньего стада, чтобы он был и жил вместе с ними. Дело в том, что пастухи считались наиболее осведомленной частью населения о бытовавших и долженствующих событиях в аулах, родовых сообществах. Они постоянно общались в степи с пастухами соседних общин, с проезжающими всадниками, делились с ними ново-

стями, каратали свободное время, которого было у них предостаточно, рассказывали друг другу былины и небылицы о знатных людях и событиях прошлых и настоящих эпох.

Взрослев, будущий претендент на бия должен был пройти трудный путь испытаний и получить особые благословения — «бата» от бывалых старцев-аксакалов и биев, причем не раз, а многократно, чтобы об его знании и готовности быть в сане бия знала близкая и дальняя общественность. Эти испытания носили сугубо оценочный характер, были многомерными и касались, начиная с облика, осанки, взгляда мальчика, его умения сосредоточиться в себе, кончая рассудительностью, находчивостью, логичностью его ответов на заданные вопросы, часто виртуальные из области философских абстракций. Обязательными элементами испытания будущего бия были критерии его идейных убеждений и нравственных установок. Вот несколько примеров. На одном домашнем собрании, один из гостей, осведомленный о таланте юноши Толе, обратился, между прочим, к нему с вопросом: кого он считает «тремя сиротами» («үш жетім»)? Толе, немного задумавшись, ответил: «земля сирота, если не будет дождя; народ-сирота, если некому им управлять; слова сирота, если они обращены к глупцу» («Жаңбыр жаумаса жер жетім; басшысы болмаса ел жетім ұқпасқа айтқан сөз жетім»).

Во всех источниках утверждается, что Толе би с 15 лет начал самостоятельно вести судебные дела. Он следовал лучшим традициям бийского судопроизводства, по которым решения суда биев могут считаться справедливыми, если они не оставляют места сторонам для публичного возражения в силу беспристрастности суда, истинности доказательств и не в меньшей мере в силу умения бия-судьи убеждать участников процесса. При жизни Толе бия образно называли «Қара қылды қак жарған әділ би» — «Судьей высшей справедливости, умеющим разделить в равной части волосинку».

Авторитет и строгость таких крупных биев как Толе бия, Казыбек бия, Айтеке бия, и других, творивших суд, и от решения которых не мог уйти никто и ускользнуть даже нечестный лжец и криминал, были настолько в обществе популярны, что на суд к ним являлись из дальних аулов, родов и даже из другого жуза в поисках справедливости в суде. Так, о Толе бие было распространено предупреждение: «Төленің булығы сөйлеп, адырая қарағанынан сақта» — «Берегись сверлящих слов Толе бия и пристально-пронзительного его взгляда», под которым понималось: «Не ходи, Толе би, на суд с нечестным намерением винить невиновного или оправдаться, будучи виновным». Толе би признавался верховным бием во всем Степном крае.

Одним из популярнейших биев в Среднем жузе был Казыбек би (1666—1763). Происходил он из крупной племенной ветви Арғын, а в нем — из рода Каракесек. В его становлении как бия важную роль играли родители: Келдібек, отец и известный би, а также мать Токмейл, которую характеризуют как весьма умную женщину с широкими познаниями об устной культуре казахов и степных законах. О ней говорили, что-де родись она мужчиной, была бы и превосходным бием. Она рано заметила особые дарования сына и была первой, кто изрек

«бата» — «благословение» ему о том, кем он станет по своим умственным способностям и знаниям.

Казыбек, прежде чем именоваться бием, прошел ту же школу, как все другие одаренные личности, поставившие перед собой цели — быть знатной личностью в обществе — бием. Старые записи устных преданий сообщают нам и случаи встречи Казыбек бия, которому было 12 лет с легендарным в Младшем жузе Монке бием, который уже был стар, но в ясном уме¹. Монке би, осведомленный о даровании Казыбек бия, решил убедиться в этом и задал ему один за другим несколько вопросов. Вот как проходил этот диалог между ними:

Вопрос 1: «Шырағым, атадан үш түрлі бала туады: бір бала әкесінен асып туады, бір бала әке өкшесін басып туады, бір бала әкесінен кері қашып туады. Сен соның қайсысы боласың?» — «Юноша мой, дети рождаются и вырастают трех уровней: одни по познаниям опережают отца, вторые — следуют за отцом, а третьи — отстают от отца. К какой из них ты себя относишь?»

Ответ: «Менің атадан асып туған бала болар-болмасымды алдағы өмірім, өнерім біледі, ал кері қашып тудым деу өзіме де, өзгеге де реніш болар еді. Әзірше, өз ойым: өкшесін басып тудым ба деймін» — «Насколько я могу превосходить отца — это пока тайна, заключенная в моей еще не раскрытой жизни и умении. А сказать, что я отстал от отца, было бы для себя и для других дурным тоном. Пока, я думаю, что я иду и наступаю на пятки отца».

Вопрос 2: «Уа, балам, өтірікпен шынның арасын өлшедің бе?» — «Сынок мой, измерил ли ты расстояние между правдой и ложью?»

Ответ: «Өлшедім, ата. Өтірікпен шынның арасы төрт-ақ елі» — «Измерил, дед. Расстояние между правдой и ложью составляет всего четыре пальца руки», — и приложил пальцы руки между глазом и ухом.

Вопрос 3: «Ақыл кімнен шығады, асыл неден шығады, қанат неден шығады, санат неден шығады, ағат неден шығады — осыларды білдің бе?» — «Уяснил ли для себя: от кого исходит разум, где покоятся ценности, откуда вырастают крылья, как происходит осознание цели, как рождается глупость?»

Ответ: «Меніңше ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады. Тату болса: бірі құйрық, бірі — жал, қанат соған шығады; халқы үшін қарттар қам жесе, санат содан шығады; Өнерсіз болса бозбала, ағат содан шығады» — «Насколько я представляю: разум присущ молодости и исходит от нее; драгоценности вырастают в камнях; там где бывают «в дружбе» хвост и гривы, появляются крылья; если старшее поколение думает и заботится о своем народе — это и есть осознание цели».

Приведем еще один пример об умственной способности Казыбек бия. Когда он был в зените славы, встретился с правителем Жунгарии соседнего ханства, которого лично знал в прежние годы. Правитель спросил его: «Сколько у тебя сыновей?» Казыбек ответил: «У меня полутора сыновей». Правитель был удивлен: «Что значит полутора сыновей? Слышал, что у тебя пятеро сыновей». Би объяснил, что у него действительно пятеро сыновей, но только один из них, по

¹ Рукописный фонд Института литературы и искусства. Д.7712, тетрадь 9.

имени Бекболат, может быть полезен народу и годится в предводители и его считаю цельным сыном, а остальные годятся в пастухи и в мужья — всех их не берет в учет и они не представляют цельного мужчину — его половину.

Казыбек би в юности и взрослые годы не раз встречался с Толе бием, который был намного старше его по возрасту, а главное, уже был знаменитым бием. Учиться у него искусству бия-судьи и получить его «бата» — «благословение» считалось верхом учебы и признания. В литературе описывается одна из таких встреч, когда Казыбек би уже был опытен и мог наравне вести диалог. О том, как проходила беседа между ними, о тех тайнах мысли, которые были доступны им, как разгадывали мысли друг друга, выраженные необычным образом, в иносказательных формах, свидетельствуют следующие эпизоды.

Однажды, юный, но набравший некоторого жизненного опыта, Казыбек би сказал отцу, что хочет поехать к мудрому Толе бию, жаждет повидаться с ним и послушать его сказания. Несколько лет тому назад он был у Толе бия и тогда получил его «бата» — «благословение» на бийскую профессию. Теперь Казыбек би хотел совершенствоваться, пройти дополнительные школы у титулованного Толе бия. Его отец Келдыбек вначале приостановил сына словами: — Толе би — великий деятель, ты еще молод, можешь оказаться в неудобном положении, не поняв его замысловатых, завуалированных мыслей. Казыбек би настоял на своем. Его встреча состоялась. После взаимных приветствий и расспросов, первым начал Казыбек би. Он спросил Толе бия:

— Алысыңыз қандай? — Какова ваша дальность?

— Алысым жақын болды. — Дальность стала близкой.

— Тәттіңіз қандай болды? — Какой стала Ваша сладость?

— Тәттім шырын болды. — Сладость стала разжиженной.

— Несиеніз қандай? — Каким стал кредит доверия?

— Несием орынды болды, көбейіп жатыр. — Кредит доверия оказался исправным, размножается, — ответил Толе би.

После того, как Казыбек би вернулся к себе, его спутники, бывшие с ним вместе в ауле Толе бия, просили его раскрыть содержание диалога с Толе бием, которое не было понято ими. Казыбек би дал следующее объяснение ответам Толе бия. Под выражением «Дальность стала близкой», имел в виду ослабление зрения; под понятием «Сладость стала разжиженной», дал понять, что «сон стал редким», а «Кредит доверия оказался исправным, размножается» — этим он выразил мысль, что его дети исправно заботятся о нем и сами имеют своих детей.

За особые судебные дарования и заслуги Казыбека би при жизни именовали «казып айтқан Қазыбек» — «доходящий до последней истины Казыбек би».

Айтеке би, сын Байбека, был Тобе бием — верховным бием Младшего жуза. Он происходил из племени Алшын, родился в зажиточной и просвещенной семье, в долине между известными в Центральной Азии городами Самарканд и Бухара. Хронологически он жил в период с середины XVII века до начала второй четверти XVIII века. По некоторым данным, до 12 лет находился на воспитании деда Акша, провозглашенного местными казахами-кочевниками, своим